

Література

Фольклор

Проблеми поетики

збірник наукових праць

ВИПУСК 18

ЧАСТИНА 2

Київ
Акцент
2004

ХУДОЖНІ ТРОПИ В АСПЕКТІ ЛІНГВІСТИЧНОГО АНАЛІЗУ: ПРИНЦИПИ І МЕТОДИКА РОЗБОРУ

Повновартісне розуміння художнього тексту неможливе без адекватного сприйняття металогічного висловлення, і насамперед – правильного декодування різних мовних тропів. Попри тривалу історію вивчення словесної образності в аспекті естетики, поетики, методики вона лишається однією з найбільш складних проблем як для вчених-теоретиків, так і для викладачів-практиків. Оптимізація процесу обробки і засвоєння художньо-естетичної інформації (передусім на уроках літератури) може здійснюватися, великою мірою, з допомогою вдосконалення прийомів лінгвістичного аналізу художнього тексту.

У статті пропонується методика аналізу зображальних засобів мови, яка дозволяє ідентифікувати ті чи інші стилістичні прийоми та визначати їхні функціонально-семантичні параметри, в першу чергу, з урахуванням мовного механізму створення словесного образу. Такий підхід дає можливість алгоритмізувати процедуру розбору і представити її у вигляді логічної схеми.

З'явившись ще в часи Платона та Аристотеля, проблема тропів і риторичних фігур залишається актуальною і по сьогодні. І якщо вчені дискутують навколо питань теорії, зокрема теорії метафори (див.: Теорія метафори. – М.: Прогрес, 1990. – 512 с.), то пересічний учень, ба навіть студент-філолог, нерідко знічується перед досить нескладним практичним завданням – відрізнити метафору від метонімії. Одним із пояснень такого маловітного факту може бути те, що початкуючий дослідник художнього слова, як правило, не озброєний конкретним алгоритмом аналізу. Замість науково-об'єктивної процедури нерідко вдаються до інтуїтивно-суб'єктивних мудрувань, коли ар-

ментация зводиться, приміром, до тверджень типу “Дощі падають – це метафора, бо дощі плакати не можуть”.

Ситуація дивна, тим більше що проблема мовного розбору (фонетичного, морфемного, граматичного) давно знайшла своє успішне методичне й практичне втілення. На наше переконання, тропи, попри всю специфічність цього мовного явища, теж можна аналізувати за певною схемою. Адже дослідник образних засобів також керується або повинен керуватися певною логікою, яка визначає алгоритм його дій. Далі ми спробуємо визначити ту послідовність кроків, яка має привести читача-дослідника до чіткої відповіді на питання який троп?, з яким значенням?, з якою метою? вжито в конкретному художньому тексті.

Найперше, що повинен вміти робити читач, це правильно визначати межі тропу, тобто виявляти той мінімальний контекст, у якому цей троп реалізується. За своєю будовою більшість тропів є простим словосполученням або предикативним поєднанням двох слів, тому зазвичай вичленувати метафоричне (в широкому розумінні) сполучення слів вдається доволі легко, особливо, коли взаємопов’язані словоформи стоять поряд. У випадках дистантного розташування компонентів стилістичним контекстом все одно виступає мінімальна конструкція.

Виявлення формальних меж словесного образу є методологічно важливим, але технологічно нескладним елементом аналізу. Практика свідчить, що нерідко читач не вміє розпізнати троп, відчутти наявність образного слововживання. Психологічним сигналом або симптомом тропу, безперечно, є незвичність сполучуваності слів у конкретній фразі. Якщо, сприймаючи текст, ми здатні фіксувати такі відхилення, то це служить імпульсом до подальшого розгортання, виведення естетичної інформації, яка герметизовано присутня в кожному металогічному висловленні.

Мовна образність виникає за умови особливого поєднання, семантичного зв’язку між мовними одиницями, коли експо-

нент (форма) одного мовного знака асоціюється із значенням (змістом) іншого. Наприклад, у фразі *зелені коси верби* звуковий комплекс [ко'си], зберігаючи асоціації з денотатом “довге волосся”, набуває нового, переносного значення – “відгалуження дерева”, – яке звичайно передається словом *віти*. Така взаємодія різних слів створює своєрідну стереоскопічність сприйняття, породжує словесний образ: названо не просто “віти”, а “віти довгі, тонкі, красиві”. На відміну від нехудожнього слова, слово поетичне (художнє) не лише щось позначає, але й виражає певне ставлення до зображуваного – несе естетичну модальність. Крім семантичного компонента (С), тобто смислової інформації, в ньому обов'язково наявний модальний компонент (М), інформація естетична. Причому, модальність може бути як позитивною, так і негативною: *віти-коси* (СМ⁺) // *віти-батози* (СМ⁻).

Інформація у словесному образі є завжди більшою за просту суму значень окремих компонентів, узятих поза контекстом, тобто $(1 + 1) > 2$, тимчасом як $(1) + (1) = 2$, пор.: *Коси верби* = “Віти + X (довгі, тонкі, красиві...)” + “Верба”; *Віти верби* = “Віти” + “Верба”.

Здатність поетичного мовлення передавати не лише логічну, але й емоційно відтворювану інформацію за допомогою системи словесних образів якраз і створює ту властивість, яка називається образністю. Зауважимо, що поняття словесного образу є вужчим за поняття образу художнього, під яким розуміють певну модель дійсності, що відновлює одержану із реальності інформацію в новій сутності. Художній образ є формою відображення дійсності мистецтвом і створюється в світлі естетичних ідеалів митця з допомогою його творчої фантазії.

Перенесення назви, або перейменування може відбуватися на різних підставах, а саме: за схожістю, подібністю властивостей й ознак одного предмета іншому – метафоризація; за суміжністю на основі внутрішнього або зовнішнього зв'язку між

денотатами – метонімія; за ознакою кількісного співвідношення – синекдоха (різновид метонімії).

Метафора – це троп, заснований на схожості позначуваних об'єктів, який ще називають прихованим або згорнутим порівнянням. Власне порівняння виникає на основі часткового уподібнення двох предметів (або їхніх властивостей), що належать до різних класів, у результаті чого увиразнюється сприйняття першого з них. Воно обов'язково має двочленну будову: 1) те, що порівнюється, і 2) те, з чим порівнюється. У метафорі ж перший компонент порівняння (референт), як правило, випускається, але шляхом експлікації його можна відновити і трансформувати метафору у порівняння

За функцією метафори поділяються на загальномовні (*фінш року, час летить* і под.) та індивідуально-авторські. В лексикології виділяють також метафори лексичні (стерті, мертві), що втратили свою образність і виконують лише номінативну функцію, тобто вживаються в прямому значенні (*крило дитака, сонце сідає*). Для лінгвостилістичного аналізу інтерес становлять лише індивідуально-авторські метафори. На основі метафоризації слів виникають інші види тропів, зокрема гіпербола і літота.

Метонімія – це перенесення назви з одного предмета на інший на основі їхньої суміжності. Така суміжність існує у різних реальних відношеннях між предметами – просторових, часових, логічних, ситуативних – і може виявлятися у зв'язках між матеріалом і виготовленою з нього річчю, між місциною та її мешканцями, між процесом та його результатом, між дією та знаряддям тощо. Напр.: *бронза Богдана* ← *бронзовий пам'ятник Богдану*. Різновидом метонімії є синекдоха, перенесення назви з цілого на частину або з загального на часткове. Найпростіший приклад синекдохи – вживання однини замість множини чи навпаки. Складніші випадки, коли назва частини виступає замість назви цілого, родова назва замість ви-

дової, а видова замість родової, напр.: *мріяти про обручку* ← *мріяти про одруження*.

Для ілюстрації методики лінгвістичного аналізу тропа звернемося до простого прикладу з вірша М. Рильського: *На білу гречку впали роси, // Веселі бджоли відгули...* У стандартному, нехудожньому мовленні іменник *бджоли* може поширюватися різними прикметниками-означеннями, у т.ч. і на позначення якостей, притаманних людині, наприклад: *роботящі, злі, жваві* і под. Такі поєднання навряд чи сприйматимуться як несподівані, чого не можна сказати про словосполучення *веселі бджоли*. За “Словником української мови” (К.: Наук. думка, 1970. – Т. 1. – С. 339), *веселий* це 1) “сповнений веселошів”; 2) “який викликає веселоші”. “Веселість” – якість людської істоти – приписується комасі, і в аналізованому контексті лексема набуває нового смислу “жвавий, рухливий”. Метафоризація відбулася на основі уподібнення природної активності бджіл відповідному настроєві людини, отже метафоричне словосполучення можна семантично експлікувати таким чином: *веселі бджоли* ← *бджоли жваві (рухливі, активні), наче веселі люди*. З цього випливає логічний висновок: слово *веселі* є образним означенням, або епітетом, бо вжито в переносному значенні і в тексті виконує дескриптивну функцію, описуючи бджіл за їхньою працею, що приносить радість людям.

Сприймати семантичну повноту та естетичну красу словесного образу, безумовно, здатна лише людина з розвиненим мовним чуттям, з виробленими навичками художнього аналізу. Не кожен, мабуть, читач помітить образний підтекст уже в першому рядку аналізованого прикладу: *На білу гречку впали роси*. У варіанті “*На гречку впали роси*” фраза сприймалася б однозначно – “кущі гречки вкрилися росою”. Означення *біла* вносить у зміст певну невизначеність, оскільки буквально розуміння словосполучення *біла гречка* веде до алогізму, а тому потребує пошуку прихованого змісту. Його можна виявити, розгорнувши ланцюжок експлікацій: *біла гречка* ← *білі кущі*

гречки ← *білий цвіт кущів гречки* ← *гречка, біла від цвіту*.
Отже, слово *гречка* в аналізованій поезії вжито в переносному значенні: *біла гречка* ← *білий цвіт гречки*. Маємо випадок синекдохи – заміни назви частини (*цвіт*) назвою цілого (*гречка*). Цей троп дозволив поетові образно описати буйне цвітіння гречки, коли за масою цвіту не видно самих кущів.

Таким чином, лінгвістичний аналіз тропів найдоцільніше проводити в такій послідовності:

1. Виявити мінімальний стилістичний контекст. Виділити слово-троп.
2. Подати його узуальне (словникове) значення, встановити звичайну лексичну сполучуваність.
3. Дібрати слово-еквівалент з прямим значенням. Експлікувати, розгорнути всі компоненти образної структури.
4. З'ясувати тип перенесення: схожість форми, дії, призначення; заміна абстрактне ↔ конкретне, живе ↔ неживе; суміжність позначуваних об'єктів (просторова, субстанціальна, кількісна).
5. Назвати вид тропу та визначити його стилістичну функцію.

Приклад запису аналізу:

Над тихою водою молода верба низько схилила свої зелені коси.

1. Коси верби.
2. Коса – "довге волосся": коса дівчини.
3. Віти верби довгі, як коси.
4. Схожість форми.
5. Метафора, функція – дескриптивна.

Процес народження художнього образу лежить у царині психології творчості, однак мовні механізми його створення були і залишаються під пильною увагою багатьох філологічних дисциплін, включаючи лінгвістичний аналіз тексту. Запропонована процедура аналізу дасть можливість дослідникові, особливо початкуючому, легше виявляти тропеїчні слово-сполучення на площині художнього тексту, чіткіше визначати функціональну кваліфікацію різних тропів і врешті-решт повніше розкривати ідейно-естетичний зміст аналізованого твору.